ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑԸ ԺԶ-ԺԸ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայ եկեղեցու նվիրական հաստատությունը մեզանում, ցավոք, առանձին ուսումնասիրությունների առարկա դեռևս չի դարձել: Ուստի դժվար է ստուգապես ասել, թե այն ե՞րբ է ստեղծվել և սկզբնապես ի՞նչ գործառույթներ է ունեցել:

Սուրբ մյուռոնի բաշխումն անկասկած կաթողիկոսական նվիրակի ամենավաղ հաստատված պարտականություններից մեկն է եղել. Ժ-ԺԱ դարերում խմբագրված Հայոց կանոնագիրքն արդեն որոշակիորեն կարգավորում էր մյուռոնի բաշխումը.

Եպիսկոպոսունք մի՛ իշխեսցեն միւռոն աւրհնել կամ յաւելուած առնել եւ տալ քահանայից, այլ ամ յամէ ի հայրապետանոցէն առցեն ըստ կանոնական հրամանի սուրբ հարցն՝:

Սկզբնաղբյուրներում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի նվիրակի մասին մեզ հանդիպած ամենավաղ վկայությունը վերաբերում է 1290 թ.[2] (1317-1318 թվականներին գրված մի վավերագիր արդեն հիշատակում է նվիրակի՝ մյուռոնի բաշխման առաքելությունը)[3]:

Հնարավոր է, որ նվիրակի պաշտոնը կանոնադրորեն հաստատված լինի 1246-ից մինչև 1290 թ. ընկած միջոցին, որովհետև 1246 թ. Կոնստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսը, Կիլիկիայից բուն Հայաստան ուղարկելով Վարդան Արևելցուն և հանձնարարելով Հայաստանի ամբողջ ժողովրդին ընդունել նրան իբրև կաթողիկոսի փոխանորդ՝ «փոխանակ անձին իմոյ» (որ, ինչպես շուտով կտեսնենք, նվիրակի հիմնական առաքելություններից էր), այդուհանդերձ՝ Վարդան վարդապետին «նվիրակ» չի անվանում[4]: Կիրակոս Գանձակեցին ևս, հիշատակելով նույն այցը մոտավորապես 1200-1271 թթ., Վարդանին «նվիրակ»

չի կոչում[5]: Այսքանից թերևս կարելի է եզրակացնել, որ ԺԳ դարի կեսերին նվիրակի պաշտոն դեռևս գոյություն չուներ և անհայտ էր ժամանակակիցներին: Հետևաբար, պատմաբանասիրական գրականության մեջ՝ 1246 թ. այցի կապակցությամբ, Վարդան Արևելցուն նվիրակ անվանելը պետք է դեռևս պայմանականորեն ընկալել[6]:

Ինչևէ, ԺԶ-ԺԸ դարերում Հայ եկեղեցու ներքին կառույցում նվիրակների կշիռն զգալիորեն աճել էր: Պատահական չէ, որ իր հեղինակած աղոթքներից մեկում Ղազար կաթողիկոսը հատուկ բարեմաղթանքով է նրանց դիմում.

Մեծազան աշխատութեամբ վաստակող Նուիրակացն մերոց, որք ընդ ոլորտս տիեզերաց՝ զօրութիւն եւ կարողութիւն՝:

Որո՞նք էին, ուրեմն, Ս. Էջմիածնի նվիրակի պարտականություններն ու իրավասությունները: 1760 թ. Մայր Աթոռում Սիմեոն վարդապետ Երևանցու ձեռքով գրված մի նամակում, կարդում ենք, որ Ս. Էջմիածնի

Նուիրակին գործն այն է, որ զպատուիրանս Աստուծոյ քարոզէ եւ հոգեւորապէս իշխէ ժողովրդեանն եւ զսուրբ միւռոն բաշխեսցէ[8]:

Այսքանով, սակայն, նվիրակի իրավասությունները չէին սահմանափակվում: Նույն նամակը, որ գրվել էր ի պատասխան ինչ-որ վիճակից Ս. Էջմիածնի նվիրակի մասին ուղարկված բողոքի, ունի նաև հետևյալ հետաքրքրական տողերը.

Գրեալ էիք [կաթողիկոսին], թէ գրեա՛ Նուիրակին, որ մեր խօսիցն հետեւիցի... յայսքան քաղաք եւ յայսքան յերկիր Նուիրակք գնան, ի միոյ մեծէ կամ ի փոքունէ ոչ ենք լուեալ, թէ՝ «սրբազան հայր, գրեա Նուիրակին, որ մեզ հետեւիցի»: Քանզի ի բնէ այսպէս է կարգն, որ սրբազան հայրն կոնդակ գրէ ժողովրդեանն, թէ՝ «հլու եւ հնազանդ լինիցիք Նուիրակիս մերում»: Եւ Նուիրակին եւս հրաման տայ սաստելոյ եւ յանդիմանելոյ, կապելոյ եւ արձակելոյ...

Պարզվում է, որ այս նամակը գրելիս, Սիմեոն Երևանցին ձեռքի տակ է ունեցել ու իբրև կաղապար օգտագործել իրենից ավելի վաղ գրված կաթողիկոսական մի կոնդակ, որը հաջողվեց հայտնաբերել: Դա Ղազար Ա Ջահկեցի կաթողիկոսի (1737-1751) հեղինակած և հետագայում կաղապարային փաստաթղթերի շարքում ընդգրկված մի անթվական կոնդակ է, որն ի թիվս այլ խնդիրների, հաստատում է, որ ժողովուրդն ու հոգևոր դասը պարտավոր են ենթարկվել Ս. Էջմիածնի նվիրակին՝ «որդիական խոնարհութեամբք՝ հլուք, հնազանդք եւ հպատակք լինիլ դմա» (այստեղից են վերցված Սիմեոնի՝ «հլու եւ հնազանդ լի-

նիցիք նուիրակիս մերում» բառերը)[9]: Շատ հավանական է, որ Ղազար Ջահկեցին ևս ունեցել և իր հերթին իբրև կաղապար է օգտագործել ավելի վաղ գրված կաթողիկոսական նույնաբնույթ մի ինչ-որ այլ կոնդակ:

Իսկ 1765 թ. գրված իր «Ջամբռ»-ում Սիմեոն Երևանցին հետևյալ նշումներն է արել նվիրակ առաքելու և նվիրակների իրավասությունների մասին.

ըստ ժամանակին զնուիրակունս առաքել առ յամենեսեան իբր փոխանորդ ինքեան՝ ի քննել եւ վերահասու լինել զորպիսաբար կացութեանց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց, զիւղն Աստուածագործ բաշխել ի յօծումն օծելոց եւ ի սրբազնագործել զսրբագործելիսն...
Եւ նուիրակն սորին որքան ի յեկեղեցիս իւրեանց կացցէ՝ հնազանդութեամբ եւ անտրտունջ ընդունին, հոգալով զպիտոյսն կերակրոց եւ ըմպելեաց. յիշեն եւ զանունն ի յեկեղեցին նախքան զանուն Առաջնորդին իւրեանց՝ նախագահ ունելով քան զնա տեղեաւ եւ պատուով (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)[10]:

Այսպիսով՝ Ս. Էջմիածնի նվիրակը հանդես էր գալիս իբրև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի փոխանորդ ու, որպես այդպիսին, ավելի մեծ հոգևոր լիազորություններ և իշխանություն ուներ, քան իր նվիրակության տարածքի մեջ մտնող որևէ վիճակի առաջնորդը: Վերատեսչությունից զատ, նվիրակների մյուս կարևոր գործն էլ Ս. Էջմիածնի օգտին նվիրատվություն կազմակերպելն էր (կամ, մերօրյա անգլերեն հայտնի եզրով՝ fundraising-ը): Այս աշխատանքների մասին որոշակի պատկերացում կարելի է ստանալ՝ 1629-1631 թթ. Կաֆայում Ս. Էջմիածնի նվիրակի ծավալած գործունեության վերաբերյալ ժամանակակցի տված հետևյալ հաղորդումներից.

Խաչատուր վարդապետն եկաւ էջմիածնայ լուսափուխ մեռոնաւ, որ էր նուիրակ նորընծա Տէր Մովսէս կաթուղիկոսին, Բ (2) աշակերտ ունէր, մինն ճգնաւոր, մինն՝ կիսասարկաւագ:...Նուիրակ վարդապետն դատապարտեց ըզքահանայքն, Դ-ե (4-5) քահանայ արգիլեց, տուգանք հառ, ոսկի, գիրք, խաչ, ըսկի, որըն կամաւ, որն ակամայ, ժողովուրդ ալ բանադրեց՝ Վարդանն, Յարութիւնն եւ այլ մէկ քանիքն: Քաղքիս ժամերն ամէնն ժուռ եկաւ, ինչ որ տըւին էառ՝ գաւազան տըւին, ասմաւուրք տըւին:...Նուիրակ կացուց պարոնտէրն եւ տէր Մկրտիչն ուղարկեց Կէզլով, Պախչա-Սարայն, Խարա-Սուն, գեղրանքն ընքանուր [Խըր]մին երկիրն. գընացին, նուիրակեցին ու բերին... Եւ դարձեալ ինքն ելաւ գընաց, մէմ ալ ինքն նուիրկեց, ետո յեկաւ նըստաւ Խարա-Սուն, խապար խըրկեց կաֆացոց, գիս եկէք առէք, կամ մեռոնըս ուղարկեցեք: Մենք մեռոնն ուղարկեցաք, ետոյ բարկացաւ մեզ կաֆացոցս: Ելան դաւլվաքորայք եւ քահանայք հաւասար գնացաք, ապա ուրախացաւ, Գ (3) ժամէս ե (100) խռուշ ուզաց, Բ (2) ժամէն Լ (30) խռուշ էառ, ետոյ մեռոնն թափեց Խարա-Սուն...

Թվականն ՈՁ (1631) այսաւր շաբաթ օր է, ապրիլի Լ (30) է, այս եկաւ ան սահաթին մտաւ նաւ եւ գընաց. Աստուած բարի ճանապարհ տայ[11]:

Այս և այլ հաղորդումներից երևում է, որ Ս. էջմիածնի նվիրակները ունեցել են նաև օգնականներ և գործակալներ, որոնք հաճախ նույնպես նվիրակ են կոչվել:

Սեփական պետքերն ու ծախսերը հոգալու համար մերձակա և հեռավոր շրջաններ «նվիրակներ» են առաքել նաև Գանձասարի և Աղթամարի կաթողիկոսները, Երուսաղեմի պատրիարքը, առանձին վանքերի և թեմերի առաջնորդները, սակայն, ի տարբերություն Ս. էջմիածնի նվիրակների, սրանց գործունեությունը սահմանափակվել է զուտ դրամահավաքով և որևէ հոգևոր-վերատեսչական իշխանություն ու գործառույթ չի պարունակել: Ուստի մեր հետազոտության նպատակներից դուրս է այս «տեղական» նվիրակների գործունեությանը հատուկ անդրադառնալը: Միայն Եղիազար Այնթապցու ստեղծած հակաթոռ կաթողիկոսության օրոք էր՝ 1665-1680 թթ., որ Օսմանյան կայսրության տարածքում Ս. էջմիածնի նվիրակները կարող էին բախվել մյուռոն բաժանող և նմանատիպ լիազորություններով օժտված «մրցակից» նվիրակների[12]:

Ս. էջմիածնի նվիրակը հավաքում և իր հետ Մայր Աթոռ էր բերում հետևյալ կարգի նվերներ՝ «վարագոյր. գոգնոց, աթոռ, կոնք, սկիհ, աւետարան, շապիկք եւ շուրջառք. բերի ընդ իս եւ մեծագին ջահ մի», - պատմում էր Կ. Պոլսում նվիրակած Պետրոս Քյություր վարդապետը[13]:

Ս. էջմիածնի նվիրակի պաշտոնն, իր գործառույթներով, որոշակիորեն համընկնում է Հռոմեական Կաթոլիկ եկեղեցու առաքելական դելեգատի կամ լեգատի պաշտոնին[14], որի մասին դեռևս ԺԷ դարի սկզբին Սիմեոն Լեհացին ճշգրիտ տեղեկացնում էր.

Այլ եւ ունի Փափն ամէն երկիր Լէկաթ, որ է նուիրակ: Եւ ամէն տարի Եվրոպայի առաքէ առ ի դատել եւ քննել զանուղղայ կարգաւորս եւ դնել հարպետ (=փոխանորդ), առաջնորդ, վանաց հայր: Եւ այսպէս ամէն երեք տարի փոխեն եւ այլ դնեն. այսպիսի կարգաւ վարին: Եւ սահման կայ ի մէջ նոցա, զի ոչ ոք չկարէ դատել զկարգաւորսն, բայց միայն եպիսկոպոսն, եւ զեպիսկոպոսն՝ Փափն կամ Լէկաթն[15] *(ընդգծումն՝ Ա.Ա.):*

Հետաքրքիր է, որ Ս. էջմիածնի նվիրակի պաշտոնավարության ժամկետը, կարծես նմանօրինակված լինելով, նույնպես երեք տարի էր: Այսպես, Ս. էջ-

միածնի նվիրակները՝ «նվիրակության ժողով» անելու, այսինքն՝ հանգանակություն և նվիրատվություններ հավաքելու նպատակով կարող էին մուտք գործել նույն բնակավայր՝ նախորդ նվիրակությունից երեք տարի անց միայն: Ինչպես հաղորդում է 1725 թ. կեսերին Եվդոկիա մտած Ս. էջմիածնի նվիրակի գրագիրը.

Երեք օրէն ապա հասի յԵւդոկի,
բայց անդ չէր ժամ նուիրակութեան ժողովի,
զի դեռ երկու ամ անցեալ էր նուիրակի.
վասն այն թողաք եւ գնացաք ի Դայսերի[16]*:*

Սակայն, հաջորդ տարի՝ 1726 թ., նրանք վերադառնում են Եվդոկիա և նվիրակություն կատարում.

Իսկոյն ապա դարձաք քաղաքն յԵւդոկի,որ այն միայն մնացեալ էր եզակի. անդ արարաք զնուիրակութիւն ըստ կարգի, որպէս վերոյ ուրեորդի տանն յիշի[17]*:*

Նվիրակություն անելու ավանդական եռամյա ժամկետը հաստատում է նաև Եփրեմ կաթողիկոսի (1809-1830)՝ վերոհիշյալ կոնդակը. «ժամանակ շրջագայելոյ նուիրակաց ի վիճակի իւրեանց պայմանեալ է լինիլ երեք ամ»[18]: Սիմեոն Երևանցին, օրինակ, Հնդկաստանում նվիրակություն արեց երեք ու կես տարի[19]:

Այնուամենայնիվ, դեռևս վաղ է հաստատապես եզրակացնել, թե ո՞ր ուղղությամբ է կատարվել նվիրակության երեք տարվա ժամկետի փոխառումը. արդյոք Ս. էջմիածի՞նն է կաթոլիկ եկեղեցու փորձն ուշադիր ուսումնասիրել և նվիրակության վերաբերյալ այս ու մի շարք այլ կանոնադրական կետեր փոխառել, թե գուցե Հռո՞մն է նկատել հայ եկեղեցու նվիրակության կառույցի արդյունավետությունը և որոշել է այն ընդօրինակել: Թեև երկրորդ տարբերակը պակաս հավանական է թվում, բայց և այնպես այդ չի կարելի բացառել թեկուզ այն պատճառով, որ կաթոլիկ նվիրակների՝ լեգաթների, նունցիների, ինթերնունցիների աստիճաններն ու նրանց գործունեության կանոններն առաջին անգամ պաշտոնապես հաստատվել են Գրիգոր ԺԳ պապի գահակալման օրոք՝ 1572-1585 թթ.[20], երբ հայ նվիրակությունն արդեն վաղուց գործող համակարգ էր: Կաթոլիկ եկեղեցու օտարերկրյա մշտական ներկայացուցչությունը (նունցիների հաստատությունը) ևս բավական ուշ է ձևավորվել՝ ԺՁ դարի առաջին կեսին: Չի բացառվում նաև, որ դարերի ընթացքում հայ և կաթոլիկ եկեղեցիները միմյանցից ընդօրինակած լինեն նվիրակական գործունեության զանազան տարրեր:

Ի՞նչ դժվարություններ ու բարդություններ էին պատահում Ս. էջմիածնի նվիրակի աշխատանքում:

Նախ, նվիրակի պաշտոնը երբեմն շատ վտանգավոր է եղել: Թուրք-պարսկական երկարամյա պատերազմներից մեկի (1501-1515 թթ.) միջոցին՝ 1506 թ., Կ. Պոլսով Ղրիմ ու Լեհաստան անցած ու վերադարձած Ս. էջմիածնի նվիրակներին՝ մեղադրելով Իրանի օգտին լրտեսություն անելու՝ Եվրոպա անցնելու ու Օսմանյան կայսրության թշնամի քրիստոնյա պետությունների հետ կապ հաստատելու փորձի մեջ, դատապարտում են գլխատման.

Յեջմիածնէն նուիրակք եկան
Բոլոր աշխարհս Հռոմոց Տան:...Ասին չաշուտ (=լրտես) են միաբան,
Սօֆին (=Իրանի շահը) ղրկել ի Ֆրանկիստան...[21]

Մեկ այլ սկզբնաղբյուր նույն դեպքը վերագրում է 1503 թվին. «Թվ. ՉԾԲ Ըստըմպօլն՝ գտէր Յովհաննէսն, գտէր Դաւիթն, գտէր Սարգիսն՝ որք էին յէջմիածնայ նվիրակք, նահատակեցան...»[22]:

Ավելի հաճախ, սակայն, բարդությունները լինում էին հոգևոր-վարչական գերիշխանության հողի վրա վիճակների և թեմերի առաջնորդների հետ, քանզի նվիրակը, ինչպես վերն արդեն ասվեց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի փոխանորդի կարգավիճակ ունենալով, ուներ նաև վերահսկողի դեր: Նվիրակն ու առաջնորդը, միմյանց հավասարակշռելով, միշտ գտնվում էին բավական նուրբ հարաբերությունների մեջ: Զուր չէր, օրինակ, Գրիգոր Շղթայակիրը՝ Կոլոտին գրած մի նամակում (9 սեպտեմբեր 1724 թ.), շեշտում Ս. էջմիածնի նվիրակին ընդունելու և նրա հետ աշխատելու «տաժանելիությունը».

Եւ լաւ ես արարեալ, զի սիրով ընկալեալ ես զնուիրակ վարդապետն. Աստուած տայ զի մինչեւ ի վերջն սիրով լիցի, թէպէտ է՛ յոյժ տաժանելի[23]*:*

Իսկ Կ. Պոլսի պատրիարք Հակոբ Նալյանը (1741-1764), դառնացած Ս. էջմիածնի կաթողիկոսների և նրանց նվիրակների հետ իր և Կոլոտ պատրիարքի ունեցած տհաճ խնդիրներից, մեղադրում էր.

Նուիրակքն՝ անօրէնք,
Ուղարկողքն՝ անիրաւք,

Տզրկապէս ծրծին զարիւն՝
Զազգս խնայող մարդ չի մընաց[24]*:*

Ի մի բերենք: ԺԶ-ԺԸ դարերում՝ իր նվիրակական կառույցի միջոցով Ս. Էջմիածինն ապահովում էր ինչպես Հայ եկեղեցու բավական արդյունավետ կառավարումն ու վերատեսչությունը, այնպես էլ իր եկամուտների մեծագույն մասը: Ս. Էջմիածնի նվիրակների ցանցն այն առանցքային օղակն էր, որ կապում էր աշխարհասփյուռ հայությունը հայկական օրենքներին, ավանդույթներին, և, ի վերջո, նաև հայրենիքին ու համազգային շահերին:

---

[1] Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց. Աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի: Հ. Բ. Երևան, ԳԱ հրատ., 1971, էջ 7. հմմտ. Կանոնագիրք Հայոց: Աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Յակոբյանի: հ. Ա. Երևան, ԳԱ հրատ., 1964, էջ 519:

[2] Տե՛ս Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, էջ 321-322. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 439:

[3] Տե՛ս Լեւոն Խաչիկեան. Արտազի հայկական իշխանությունը եւ Ծործորի դպրոցը. - Բանբեր Մատենադարանի, 1973, հմր. 11, էջ 151:

[4] «...եւ առաքեցի առ ձեզ զարդիւնական վարդապետդ զՎարդան փոխանակ անձին իմոյ... եւ փոխանակ ասեմ զանձն իմ, զի ընդունիցեք զդա սիրով... Այլ եւ ամենայն պաշտելի եւ երկրպագելի սրբութիւնս իմուս երեսօք ընկալցին զերկրպագութիւն եւ աղօթս՝ դիմօք Վարդան վարդան վարդապետիդ իմ, եւ ձերովդ». - Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն հայոց: Աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի (Երևան, ԳԱ հրատ., 1961), էջ 298-299:

[5] «...զի ծերացեալ էր նա, զվարդապետն (իմա՝ Վարդան Արևելցին, Ա.Ա.) փոխանակ իւր ընդունիցին». - Նույն տեղում, էջ 295:

[6] Մաղաքիա Օրմանեան, Ազգապատում: Հ. Ա-Բ, Կ. Պոլիս, 1912-1914, սյուն. 1124 (Օրմանյանը իր այս գլուխն այդպես էլ անվանել է՝ «Վարդան նուիրակ»): Վարդան Արեւելցի. Մեկնութիւն քերականի: Աշխատասիրությամբ՝ Լ. Գ. Խաչերյանի (Երեւան, ԳԱ հրատ., 1972), էջ 6 (Խաչերյանը նրան անվանում է «կաթողիկոսի նվիրակ»):

[7] Դազար Ջահկեցի, Գիրք աղօթից որ կոչի՝ Աստուածաղերս: Կ. Պոլիս, 1742-1744, էջ 251:

[8] Մաշտոցյան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1, վավերագիր 53:

[9] Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռագիր 9120, էջ 45ա:

[10] Սիմէոն Երեւանցի. Ջամբռ. Վաղարշապատ, 1870, էջ 52-53: Նվիրակների իրավասություններն ու պարտականությունները առավել մանրամասն նկարագրված են Եփրեմ Ա Ջորագեղցի կաթողիկոսի (1809-1830) հրամանով կազմված մի հատուկ հրահանգում («Ցուցակ պաշտօնի եւ պատուիրանաց յանձնեցելոց նուիրակին յառաքելն զնա ի վիճակ»). - տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան: Աշխատասիրութեամբ՝ Գիւտ Աղանեանցի: Գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 807-824:

[11] «Մանր ժամանակագրություններ ԺԳ-ԺԸ դարերի»: Կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Հ. Ա, Երևան, 1951, էջ 217-218:

[12] Ա. Հովհաննիսյան, Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը եւ տաճկահայ նվիրակության խնդիրը. - «Արարատ», 1915 (փետրվար-մարտ), էջ 195-205:

[13] Մ. վ. Չամչեանց. Պատմութիւն Հայոց: Հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 829:

[14] Առաքելական դելեգատի տարատեսակ են նաև Հռոմի պապի կողմից շնորհվող նունցիի կամ ինտերնունցիի աստիճանները, որոնք, սակայն, նախ եւ առաջ միջպետական ոլորտին (եւ ո՛չ զուտ կաթոլիկ եկեղեցու ներքին խնդիրներին) վերաբերող դիւանագիտական պաշտոն են:

[15] Սիմէոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք: Ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Ներսէս Ակինյան: Վիեննա, Մխիթարյան տպարան; 1936, էջ 108. հմմտ. Энциклопедический словарь. Том XXI. Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпцит), И. А. Ефрон (СПБ). СПБ, 1897, с. 427.

[16] Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. 9245, էջ 56ա:

[17] Նույն տեղում, էջ 56բ:

[18] Դիւան Հայոց պատմութեան. Գիրք Գ, էջ 815:

[19] Մաղաքիա Օրմանեան. Ազգապատում, սյուն. 2070:

[20] Советская историяеская энциклопедия. Том 10. Москва, 1967, с. 378.

[21] Հայոց նոր վկաները. 1155-1843: (Գիտական հրատարակութիւն): Աշխատասիրութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 340, 342:

[22] Ալիշան, Ղեւոնդ. Կամենից. Տարեգիրք Հացոց Լեհաստանի եւ Ռումենիոյ հաւաստչեայ յաւելուածովք: Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1896, էջ 16:

[23] Խոսքը վերաբերում է Սիմեոն Երևանցի վարդապետին. -«Դիւան Սուրբ Յակոբի». - Սիոն, 1971, էջ 364. հմմտ. էջ 361:

[24] Այս չափածոն ամբողջությամբ տպագրված է, տես Շուշանիկ Նազարյան. Ողբի եւ սգափման բանաստեղծություն: Երեւան, ԳԱ հրատ., 1992, էջ 350, 437-439: